

OBSAH

ÚVODOM

I. ZÁKLADNÉ POJMY TEÓRIE ETNICITY A ETNICKEJ IDENTITY

Koncepcie národa a etnickej/národnej identity
Etnicita, etnické spoločenstvo a etnická identita
Jazyk a kultúra ako komponenty/atribúty etnicity a identity
Etnonym, etnocentrizmus, etnické stereotypy a predsudky
Sociálna/kolektívna pamäť, etnické/národné symboly a mýty
Procesuálnosť etnicity a etnickej identity

II. FORMOVANIE ETNICKÉHO OBRAZU SLOVENSKA

Pred príchodom Slovanov
Slovania v karpatsko-dunajskej kotline
Príchod starých Uhrov/Maďarov a vznik Uhorska
Slovensko v období stredoveku
Slovensko v období novoveku
Po vzniku Česko-Slovenska a Slovenskej republiky

III. MULTIETNICKÉ SLOVENSKO A JEHO MNOHOTVÁRNOSŤ

SLOVÁCI

K zvláštnostiam etnogenézy
Staroslovanské korene
Vo vrcholnom stredoveku (13.–15. storočie)
Integračné a dezintegračné trendy (16.–18. storočie)
Jednota a rozmanitosť kultúry
Elitná kultúra
Ľudová kultúra
Od etnika k modernému národu

MAĎARI

Príchod do Karpatskej kotliny, organizácia spoločnosti a spôsob života
Slovansko-maďarská symbióza a kultúrne zvláštnosti Maďarov
Etnografické oblasti a subetnické skupiny
Procesy transformácie identity Maďarov po roku 1918
Maďarská menšina v súčasnosti

NEMCI

Sídelné oblasti Nemcov na Slovensku
Šoltýske dediny a privilegované mestá
Baníctvo a vinohradníctvo
Habáni, Handelci, Huncokári, Mantáci
Kultúrna diverzita, medzietnické interakcie, transformácia identity

ŽIDIA

Etnonym a jazyk
Historický vývin Židov na Slovensku
Židovské náboženské obce
Život v tradičnej židovskej komunite
Synagóga a cintorín

RUSÍNI A UKRAJINCI

Rutheni/Rusíni – spoloční predkovia Rusínov a Ukrajincov na Slovensku
Základné črty a trendy etnokultúrneho vývinu Rusínov a Ukrajincov
Etnoidentifikačné a národotvorné procesy Rusínov a Ukrajincov
Ako ďalej?

RÓMOVIA

Pôvod, jazyk a etnonym Rómov
Z histórie slovenských Rómov
Rómske spoločenstvo, skupina a rodina
Tradičné spôsoby obživy a zamestnania
Obydlia a spôsob bývania
Z duchovnej a umeleckej kultúry
Rozporuplnosť a problémy s rómskou identitou

CHORVÁTI

Chorvátske osídlenie na Slovensku
Etnonym, historické a etnické vedomie
Materinský jazyk v živote slovenských Chorvátov
Tradičná kultúra a spôsob života slovenských Chorvátov
Chorvátska šľachta na Slovensku a jej identita

SRBI

Komárno – hlavné stredisko Srbov na Slovensku
Pravoslávie ako prejav identity Srbov
Zánik srbskej minority a jej ohlasy v literárnej tvorbe

BULHARI

Bulharskí zeleninári
Bulharskí študenti a robotníci
Spolkový a kultúrno-spoločenský život
Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti slovenských Bulharov

ČESI

Náboženská exulancia po bitke na Bielej hore
Migrácie Čechov na Slovensko po vzniku ČSR (1918)
V pozícii národnostnej menšiny po vzniku SR (1993)

IV. ZAHRANIČNÍ SLOVÁCI A ZVLÁŠTNOSTI ICH ETNOKULTÚRNEHO VÝVINU

Slováci v priestranstve
Slováci v zámorských krajinách

ZÁVEROM

LITERATÚRA

ÚVODOM

Kniha, ktorú ste práve zobrali do rúk, má vám pomôcť zorientovať sa v etnickej problematike. Rozvrhol som ju do štyroch častí / kapitol. V prvej sú obsiahnuté základné pojmy, teoretické prístupy a koncepcie k problémom etnicity a etnickej/národnej identity. V druhej je prehľad o etnickej štruktúre a formovaní multietnického obrazu Slovenska. Tretia charakterizuje etnokultúrny profil spoločností, skupín a komunit, zastúpených v etnickom spektre Slovenska. Štvrtá kapitola je venovaná vyst'ahovalectvu a zvláštnostiam etnokultúrneho vývinu zahraničných Slovákov.

Akže z charakteristiky obsahu a z názvu publikácie *Etnická história Slovenska*, nie je dostatočne zrejmé jej etnologické zameranie, upozorňujem na to už v týchto úvodných poznámkach. Zároveň však poznamenávam, že to platí iba podmiennečne, pretože v súčasnosti sa rozpracovávanie problematiky etnickej histórie a etnickej identity vlastne nedá ohraničiť iba na jednu či niektorú zo spoločenskovedných disciplín. Jednak preto, že táto problematika zahŕňa viac ako tisícročie trvajúci časový úsek, ako aj najrozličnejšie druhy písomných, hmotných, ikonografických, umeleckých, folklórnych, demografických a ďalších prameňov a informácií, ktoré spadajú do sféry bádateľských záujmov viacerých špeciálnych vied. Taktiež aj preto, lebo pri rozmanitosti najčastejších zložiek a atribútov toho, čo sa označuje pojmami etnicita a etnická/národná identita určitého spoločenstva ľudí (spoločný pôvod a historické osudy, vedomie spolupatričnosti, spoločný jazyk, etnické pomenovanie, osobitosti kultúrnych tradícií, náboženská príslušnosť atď.), špecialisti jedného vedného odboru by mohli preskúmať a osvetliť nanajvýš iba niektoré z mnohých aspektov takýchto komplexných a mnohvrstevných javov. Z týchto dôvodov sa zodpovedajúci obraz etnickej histórie Slovenska dal zostaviť iba interdisciplinárnym prístupom. Čiže zúžitkovaním poznatkov, ktoré k danej problematike zhromaždila slovenská historiografia, archeológia, jazykoveda, etnológia, folkloristika, sociológia, psychológia, politológia, demografia, umenovedné a ďalšie vedné odbory. Nedá sa pritom, pravdaže, prehliadnúť, že publikácia bola koncipovaná z metodologických pozícií národopisnej vedy/etnológie. Prejavuje sa to hlavne v dôraze na tie sociálne vrstvy obyvateľstva, ktoré sú označované aj v súčasnosti bežným pojmom „ľud“, ako aj na realie tradičnej kultúry a spôsobu života, ktorých tvorcami a nositeľmi boli práve tieto vrstvy spoločnosti. Dominantná pozícia etnológie je zrejmá aj z využívania takých teoretických a metodických prístupov, ako aj odbornej terminológie, ktoré sú špeciálnou poznávacou výbavou práve tejto vednej disciplíny. Z interdisciplinárneho charakteru publikácie však vyplynulo, že sú v nej zúžitkované nielen faktografické poznatky

z rôznych sociálnych vied, ale aj ich metodologický a terminologický arzenál. Keďže teoretické a metodické postupy je najvhodnejšie konkretizovať tam, kde vstúpia do tvorivého procesu, na tomto mieste sa vyjadším iba k niektorým najpodstatnejším koncepčným východiskám.

Hneď na začiatku chcem povedať, že obraz etnickej histórie Slovenska som nekoncepcoval ako etnocentricky a izolacionisticky poňaté dejiny majoritného etnika či štátotvorného národa – Slovákov. Ponúkam obraz vytváraný kombináciou etnických a územných princípov. Čiže obraz Slovenska, ktorého dejiny a kultúra sú výsledkom dlhodobého spoluzitia Slovákov s príslušníkmi ďalších etník – Maďarov, Nemcov, Rusínov, Židov, Rómov, Čechov atď. Z uvedených princípov vyplynulo, že do takto rámcovaných dejín Slovenska som začlenil aj slovenské ostrovy a komunity v zahraničí. Hlavne preto, lebo dokiaľ sa u týchto vyst'ahovalcov uchováva vedomie slovenskosti, alebo aspoň vedomie slovenských koreňov/pôvodu, ich vyst'ahovalecké osudy sú prirodzeným pokračovaním dejín Slovákov a ich synkretizmom poznačené subkultúry v rôznych krajinách sveta, sú organickou zložkou národnokultúrneho imania Slovákov.

Napriek tomu, že to vo svojej knihe nebudem môcť podrobnejšie dokumentovať, nechcem však strácať zo zreteľa ani to, že Slováci a Slovensko sa formovali ako súčasť širšieho stredoeurópskeho regiónu. Takže do tohto ich procesu zasahovali aj viaceré civilizačné a kultúrne iniciatívy celoeurópskeho významu, akými sú kultúrny odkaz grécko-rímskeho antického dedičstva, duchovné princípy kresťanstva v jeho viacerých konfesionálnych modifikáciách, hospodársko-sociálne princípy feudalizmu, kapitalizmu a socializmu, osvietenstvo, priemyselné revolúcie, liberalizmus a demokracia, ale aj fašizmus a genocída. Všetky tieto veľké európske iniciatívy sa v nejakej podobe dotkli aj nášho národa a našej krajiny. V týchto súvislostiach renomovaný historik Ľubomír Lipták vyslovil zovšeobecnenie, že špecifiká dejín (a dodajme, že aj kultúry) európskych národov treba hľadať v rôznej štruktúre, v rôznej časovej následnosti spoločných prvkov. V tom spočíva tajomstvo najpodstatnejšieho rozlišovacieho znaku Európy – jednoty v rôznosti (LIPTÁK 1999:167).

Jednou z kľúčových otázok koncepcie tejto knihy bol časový horizont, presnejšie časový medzník, od ktorého by sa mala začať odvíjať etnická história Slovenska. Z viacerých možností (napr. od Keltov, ako prvého spoločenstva na území Slovenska, ktoré poznáme podľa jeho etnického pomenovania, od etnogenézy Slovanov, od príchodu staroslovanských predkov do priestranstva na strednom Dunaji a ďalšie), priklonil som sa k vytýčeniu tohto východiskového predelu dobou raného stredoveku na prelome tisícročí. Hlavne preto, lebo

práve v tom období sa formovali historické základy mnohých európskych národov a štátov. Do tohto obdobia spadá aj zrod Nitrianskeho kniežatstva, o ktorom historikovia usúdili, že ním boli položené národné, územné a historické základy Slovenska a Slovákov (STEINHÜBEL 2004:336).

Koncepciu a obsah tejto knihy som kontúroval počas môjho pedagogického účinkovania na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. K jej napísaniu ma motivovala potreba sprístupniť študijnú príručku k rozvetvenej, značne neprehľadnej a v mnohom aj protirečivej etnickej problematike. Podobne ako u iných národov, aj u Slovákov národné dejiny boli, a ešte aj sú, nielen predmetom exaktného, vedeckého poznávania, ale aj predmetom mytologizujúcich obrazov a interpretácií. Spoločným úsilím vedcov aj mýtotorcov bolo vplývať na sebapoznávací a sebauvedomovací proces Slovákov, aby napomohli zjednocovaniu národného spoločenstva, posilňovaniu jeho identity a v konečnom dôsledku aj k docieleniu jeho národnej svojbytnosti a štátnej zvrchovanosti. Keďže mýtotorcom na dosiahnutie takýchto cieľov nepostačovali reálne historické fakty, nahradzovali ich fiktívnymi prostriedkami a tvorivou imagináciou, pričom sa opierali o čiastkové pravdy alebo aj úplné nepravdy. Za takejto situácie jedným z cieľov tejto knihy je prispieť k posilneniu poznávacích funkcií odbornej publicistiky. Jej ambíciou je pomôcť tým, ktorí sa odhodlali poznávať národnú minulosť aj za cenu toho, že nebude vždy taká, ako by si želali. Tiež aj za cenu toho, ako to bol už ktosi napísal, že ich takéto poznanie oberie o romantickú krásu a oduševnenosť mnohých milosrdných klamstiev.

Autor

I. ZÁKLADNÉ POJMY TEÓRIE ETNICITY A ETNICKEJ IDENTITY

Etnická problematika je už značne rozvetveným úsekom etnologického výskumu. Je preto prirodzené, že pri jej rozpracovávaní vzniklo viacero teoretických prístupov a množstvo špeciálnych pojmov. Nie je cieľom sprostredkovať v tomto prehľade celé spektrum teoretických východísk a s nimi spätých pojmov a kategórií etnickej problematiky. Mojim zámerom je poukázať iba na niektoré z hlavných koncepcií, ktoré by pomohli záujemcom zorientovať sa jednak v starších, no hlavne v súčasných konceptoch etnickej teórie. Dôraz je položený predovšetkým na definíciách, čiže na obsahovej konkretizácii najzákladnejších pojmov teórie etnicity a etnickej identity. Je to vlastne usystemizovaný terminologický aparát, s ktorým som pracoval v tejto publikácii.

Koncepcia národa a etnickej/národnej identity

Etnická príslušnosť, etnicita a etnická/národná identita sú považované za jednu zo základných charakteristík človeka ako sociálnej a kultúrnej bytosti. Sú nástrojom diferenciacie ľudstva na skupiny, akými sú kmene, etniká a národy. Je preto prekvapujúce, že tieto v dejinách univerzálne zastúpené sociálne kategórie, doteraz neboli uspokojivo objasnené a definované. Pojem národa má v sociálnych vedách dlhé, avšak protirečivé dejiny. Pripomeňme si preto aspoň niektoré z koncepcií, ktoré sa do problematiky národa a identity pokúsili vniesť nejaký názorový prístup a vklad.

Najstaršiu, pritom až do súčasnosti pretrvávajúcu vrstvu, predstavujú náboženské koncepcie o „božskom pôvode“ národov. Najčastejšie sa možno s nimi stretnúť v mýtoch a legendách starovekých alebo tzv. prírodných či predpísomných pospolitostí. Avšak z analogických ideových princípov zrejme vychádzal aj známy spisovateľ Alexander Solženicyn, ktorý pri rozvažovaní o ruskom národe na sklonku dvadsiateho storočia vyslovil myšlienku, že „národy sú rozličnými tvármi Boha“ (FORDINÁLOVÁ 1998:199). Z tohto druhu predstáv azda najznámejší je príbeh o židovskom národe. Opísaný je v Biblii, v druhej knihe Mojžišovej (Exodus), kde sa hovorí o vyslobodení zotročených Židov z područia Egypťanov. Keďže tento neuveriteľný skutok sa vymykal z pochopu a možností ľudských rozmerov, Židia ho pochopili ako Boží spasiteľský zásah. Tak sa zrodila viera v jediného Boha (monoteizmus), za ktorú Boh povýšil Židov na svoj „vyvolený ľud/národ“. V židovskom náboženstve (judaizmus) jediný a všemohúci Boh/Johve stojí nad všetkými vecami, je zvrchovaný pán sveta. Vôľa Božia je v Biblii vrcholom všetkého tvorstva,

stvoreným na obraz Boží. Boh je pánom nielen svojho vyvoleného národa, ale aj jeho počínania. Môže zasahovať do behu udalostí a meniť ich. Nič sa nedeje náhodne. Za každou udalosťou sa skrýva „ruka Božia“. Boh vyviedol svoj národ z egyptského otroctva a prostredníctvom Mojžiša uzavrel s ním zmluvu. Sľúbil Židom vernosť a ochranu, ak budú oddane plniť Božie zákony. Desatoro Božích prikázaní a Tóra/Zákon (5 kníh Mojžišových), vstúpili do života židovského národa ako významný činiteľ. Ako nová duchovná/kultúrna matéria a zároveň aj zjednocujúca sila, ktorá určovala spôsob života Židov nielen počas trvania ich starovekého štátu (Palestína, Izrael, Judea), ale aj počas viac ako dvojtisícročných dejín Židov v Diaspore (ALEXANDER 2001:108; DROZDÍKOVÁ 1993:12). História židovského národa, ako aj danosti ich spôsobu života, ich náboženskej, kultúrnej a národnej identity, sú teda Božím dielom.

Inou predstavou národa je model, ktorý sa praktizoval v európskych monarchistických krajinách v období stredoveku. Známy je aj z Uhorska, kde sa pojmom „natio hungarica/uhorský národ“ označovali iba príslušníci privilegovaných/šľachtických vrstiev spoločnosti, bez ohľadu na to, aký bol ich etnický pôvod/príslušnosť. Išlo o nadetnický, stavovský a politický koncept národa, ktorého príslušníci reprezentovali krajinu na sneme, dorozumievali sa internacionálnou latinčinou a princípom ich súťažiteľnosti bola príslušnosť k uhorskému kráľovstvu a lojalita k jeho panovníkovi, bez ohľadu na to, z ktorej národnej dynastie bol na trón dosadený (KUČERA–KOSTICKÝ 1990:188).

Z množstva predstáv o podstate národných pospolitostí nepochybne najvýznamnejší bol prínos osvietenstva, ktorých predstavitelia položili základy nových koncepcií národa. Taktiež aj vklad romantizmu, ktorý výbavu poznávacích postupov doplnil a umocnil emocionálnym dôrazom na minulosť/dejiny, no hlavne na sociálnu vrstvu/triedu „ľudu“ s jeho folklórnou tvorbou. Tieto nové duchovné prúdy z druhej polovice 18. a prvej polovice 19. storočia boli späté s rozkladajúcou sa feudálnou spoločnosťou, s nástupom kapitalistických princípov trhového hospodárstva a priemyselnej výroby, s procesmi urbanizácie, kryštalizáciou nových sociálnych vrstiev, s centralizačným a homogenizačným úsilím absolutistických vlád, ktoré dovtedajšiu feudálnu roztrieštenosť nahradzovali jednotným monarchistickým štátom. S tým súvisel ústup tradičných existenčných a sociálnych identít, oslabovanie náboženského cítenia, ako aj rozmáhajúca sa sekularizácia a demokratizácia verejného života. Na program dňa sa dostávala potreba nových identifikačných väzieb, k čomu sa priam ponúkali pocity jazykovej a národnej spolupatričnosti. To všetko spolu s francúzskym revolučným programom občianskej spoločnosti, fungujúcej na princípoch „slobody, rovnosti a bratstva“, zahrnujúcej aj dovtedy bezprávne a marginalizované vrstvy ľudu (tretí a štvrtý stav), vyúsťovalo do

nezadržateľných programov národných hnutí a do nových koncepcií nacionalizmu. Ten sa od tých čias stal vari najrozhodujúcejším činiteľom vývoja na európskom kontinente (KŘEN 2005:102–103).

Ideológia nacionalizmu sa vo svojich počiatkoch opierala o koncepcie romantických filozofov. Jednak o tézy, ktoré sformuloval taliansky učenec Giovanni Battista Vico (1688–1744) o úlohe ľudu, ako hlavnej zložke národa, duchovnom zdroji národnej prirodzenosti a tvorcovi dejín. No hlavne o myšlienky nemeckého vzdelanca Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803) o jedinečnosti národných spoločenstiev a o „duchu národa“, ako o zdroji tejto jedinečnosti. V dobe romantizmu vládla predstava, že duša národa sa zračí predovšetkým v jazyku a vo folklóre – v ľudových piesňach, povestiach, rozprávkach, obyčajoch, magických praktikách, náboženských predstavách, vo výtvarných ornamentoch a symboloch atď. Verilo sa, že vo folklóre spieva, básni, vytvára rozprávkové postavy a príbehy celý národ. Práve preto sa v ňom odzrkadľuje a ozýva národný duch/Volksgeist. „Národ, to nebola pre romantikov iba jednotka (spoločenstvo), ale skoro osoba, ktorá vo zvláštnom spletení síl tvorila piesne, typy domov, formy viery. Ako, to nevedel nikto. Stačilo, že to robil národ“ (MELICHERČÍK 1945:18).

V rozvíjaní koncepcií národa ďalšiu významnú etapu predstavuje 20. storočie, čo súviselo s rozdelením sveta na dva výrazne polarizované, priam nezmieriteľné konfrontačné tábory – Západ a Východ. Pre blok západných krajín bola príznačná trhová ekonomika, parlamentná demokracia a svetonázorový filozofický pluralizmus. Pre východný blok zasa socializmus so spoločenským vlastníctvom výrobných prostriedkov, politický totalitarizmus a monopol marxisticko-leninského svetonázoru/filozofie. Marxistická teória národa/etnosu vychádzala z princípov dialektického a historického materializmu o prvotnosti hmoty/bytia a druhotnosti vedomia, ako aj z učenia, o základni a nadstavbe. Takmer celé jedno storočie sa rešpektovali objektívne kritéria národa, ktoré Stalin sformuloval v roku 1913: „Národ je historicky sa utvorivšie pevné spoločenstvo ľudí, spojených spoločným jazykom, územím,, hospodárskym životom a psychickým založením, prejavujúcim sa v spoločnej kultúre... Jedine vtedy, keď sú tu všetky „znaky pospolu, môžeme hovoriť o národe“ (STALIN 1953). Hoci k niektorým zložkám tejto definície, ako záväzná prítomnosť všetkých znakov a psychické uspošobenie národa, boli vyslovené námietky, jej objektivistický základ akceptoval aj J. V. Bromlej vo svojej teoreticky koncipovanej monografii o etnose zo sedemdesiatych rokov. Vyšla aj v slovenskom preklade a stala sa východiskom rozpracovávanía etnickej problematiky v slovenskom národopise (BROMLEJ 1982).

V intenciách marxistickej koncepcie vytváranie a jestvovanie etnosu podmieňovali predovšetkým tzv. primárne faktory (prírodné danosti, hospodárska činnosť, charakter osídlenia atď.), pričom nadstavbové zložky etnosu, ako sú jazyk, obyčaje, etnické vedomie a ďalšie, sa chápali len ako dôsledok zrodu a jestvovania etnosu. Tým sa subjektívne faktory etnickej problematiky dostávali až do druhého plánu poznávacieho procesu. V popredí záujmu boli charakteristické znaky etnosu, ktoré sa prejavovali v etnických funkciách jazyka a kultúry. Psychické činitele, vrátane etnického vedomia, spôsobovali metodologickú bezradnosť, takže zostávali iba na okraji bádateľských záujmov.

Počnúc procesmi národného obrodovania v 18. a 19. storočí, až po spracovanie národných syntéz o dejinách a kultúre Slovákov v priebehu 20. storočia, problematika národa a nacionalizmu sa u nás rozpracovávala v duchu koncepcií, ktoré sa tu udomácnili vďaka nemeckej romantickej filozofii (J. G. Herder), marxistickej ideológii (J. V. Stalin) a sovietskej vede (J. V. Bromlej). Spoločným teoretickým východiskom týchto koncepcií boli princípy objektivismu. To znamená, že určujúce znaky národa/etnosu (územie, hospodársky trh, jazyk, kultúra atď.), sa považovali za objektívne dané a nadčasovo pretrvávajúce hodnoty. V dejinách a v kultúre sa hľadali a nachádzali predovšetkým dôkazy o jedinečnosti a špecifických črtách národa. Kultúra, podobne ako jazyk etnických útvarov sa typologicky zovšeobecňovala tak, aby predstavovala homogénnu materiu a mohla sa odlišiť od kultúry iných etnických spoločenstiev. Keďže jazyk, kultúra a ďalšie znaky národa/etnosu boli objektívne dané, mohli ich rozpoznať nielen príslušníci daného spoločenstva, ale aj vonkajší pozorovatelia. To umožňovalo aj vedcom určovať a využívať objektívne kritériá etnickej identifikácie, vývinovej klasifikácie etnických jednotiek (kmeň, národnosť, národ) atď. Vytváranie sebaobrazu prostredníctvom špecifických črt kultúry a národného charakteru vyúsťovalo do všeobecného uzrozumenia, že „národ je národom vďaka kultúre“ (CHALASIŇSKI 1968:21). To sa stalo hybnou silou aj pre iniciatívu národne a vlastenecky orientovaných umelcov, ktorí vo svojich romanticky ladených literárnych, výtvarných a hudobných dielach popularizovali, dotvárali, archaizovali a napokon aj mýtizovali poznatky historikov, archeológov, národopiscov a ďalších, o jedinečných a dávnovekých prejavoch „slovenskosti“.

Dvadsaťe storočie sa nieslo v znamení nielen doznievania rôznych romantických, objektivistických a esencialistických koncepcií národa a nacionalizmu, ale aj v znamení ich prehodnocovania a nástupu nových teoretických prístupov. Podstata tohto inovačného procesu spočívala v tom, že bádatelia začali problém národa posudzovať akoby z inej strany. Usúdili, že pri rozvažovaní o národe rozhodujúce sú nie objektívne dané, ale subjektívne pociťované

činitele. Ernest Renan, ktorý býva označovaný za zakladateľa subjektivistických koncepcií, to vyjadril dnes už klasickým výrokom – „národ, to je ustavičný plebiscit“ (RENAN 1882). Touto definíciou Renan zdôraznil subjektivistickú podstatu národa. Spoločenstva, ktoré vzniklo v dôsledku kolektívne prejavenej vôle byť spolu a ktoré existuje vďaka svojmu sebauvedomeniu, čiže národnému vedomiu. Koncepcia, ktorú odštartoval Renan, je označovaná ako sociálny konštruktivizmus. Tento teoretický prístup našiel v druhej polovici 20. storočia mnohých pokračovateľov. Podľa sociálnych konštruktivistov (E. J. Hobsbawm, E. Gellner, F. Barth, B. Anderson, K. Deutsch, R. Brubaker, T. H. Eriksen a ďalší) najskôr vykryštalizuje v nevelkej skupine vzdelancov národné povedomie, ktoré si postupne osvoja aj ostatné vrstvy spoločenstva. „Teda nacionalizmus a národné povedomie vytvára národy, a nie naopak. Nie je to tak, že *spiaci národ*, ktorý tu bol už od úsvitu dejín, sa prebudí, obrodí a uvedomí si sám seba. Prebudiť v národe sebauvedomenie znamená tento národ vytvoriť“ (KANOVSKÝ 2004:22).

V súčasnosti sa problematika etnickej teórie stala aj u nás predmetom sústreďeného vedeckého záujmu. Prínosom sú najmä príspevky, ktoré kriticky zhodnocujú našu predchádzajúcu produkciu. Hlavné koncepcie, ktoré vychádzali z predpokladov, že národ a etnická identita majú objektívny, čiže apriórne daný základ. Treba oceniť, že súčasťou týchto kritických analýz je aj prezentácia konštruktivistických koncepcií, ktorých teoretické prístupy sú efektívnejším poznávacím trendom (KALAVSKÝ 1991, KILIÁNOVÁ 1998, FERENCOVÁ 2005 a ďalší).

Etnicita, etnické spoločenstvo a etnická identita

Metodologickým východiskom sociálnych konštruktivistov pri rozpracovávaní etnickej problematiky sú subjektivistické činitele. Kľúčovými pojmami a teoretickými kategóriami týchto koncepcií sa stala *eticita* a *etnická identita*. Do terminologického aparátu sociálnych vied ich uviedli americkí a západoeurópski bádatelia v 60. a 70. rokoch 20. storočia. Azda najväčšiu konjunktúru zažili v súvislosti s udalosťami dvojstého výročia americkej nezávislosti, ktoré sa nieslo v znamení „prebudenia etnickej Ameriky“. Takmer celé predchádzajúce storočie sa v Spojených štátoch amerických nadchýnali predstavou *taviaceho kotla*, v ktorom milióny imigrantov z najrozličnejších krajín sveta a príslušníci početných etníc splývali do jednotnej americkej kultúry a do jedného amerického národa. Hoci predstava taviaceho kotla nikdy celkom neplnila svoju funkciu, napriek tomu cenou za jej presadzovanie bol zánik imigrantských kultúr v dôsledku etnocídy a asimilácie. Oslavy

nezávislosti a prebudenie etnickej Ameriky priniesli prehodnotenie ideológie taviaceho kotla. Jej alternatívou sa stala ideológia *multikultúrnosti*, čiže presadzovanie modelu kultúrnej rozmanitosti v rámci národného štátu. V týchto súvislostiach významný americký vzdelanec slovenského pôvodu Michael Novak napísal, že prebudenie etnickej Ameriky nespočívalo iba v tom, aby imigranti mohli rozprávať svojim materinským jazykom, zúčastňovať sa na podujatiach minoritných ustanovizní, hrdiť sa svojim etnickým pôvodom a jedinečnosťami etnickej subkultúry. Renesancia etnicity v amerických podmienkach druhej polovice 20. storočia mala predovšetkým psychologické a politické rozmery. Prejavili sa v presvedčení príslušníkov minorít o oprávnenosti svojich, historicky a sociálne podmienených kultúrnych zvláštností a noriem správania. Navyše, aj v rozrušovaní bázne, pokory, strachu a pocitov menejcennosti, ktoré sa zakorenili u príslušníkov minorít vo vzťahoch k majorite. Zmyslom etnického prebudenia Ameriky bolo posilniť sebadôveru príslušníkov minorít, presvedčiť ich o spoločenskej váhe a spoločenskom opodstatnení toho, čo sa začalo označovať pojmami *eticita* a *etnická identita*. Z takýchto súvislostí vzišli aj definície etnicity, ktoré ju posudzovali ako súčasť vedomia jednotlivca a kolektívu, ich pocitu príslušnosti do určitej etnickej skupiny, alebo zaradenia do takejto skupiny niekým iným. Predovšetkým osobnosť a ľudská psychika sa začali vnímať ako najpodstatnejšie činitele formovania a odovzdávania etnických črt (NOVAK 1972).

Spolu s pojmom *eticita* sa súbežne, alebo v krátkom časovom odstupe objavil aj pojem *etnická identita*. U mnohých autorov sa používali ako synonymá, prípadne len s nepatrnými významovými odtienkami. Zatiaľ čo *eticita* sa charakterizovala ako najvšeobecnejšie pociťovaná rozdielnosť, pojem *etnická identita* by mal obsahovať okrem pocitu odlišnosti aj pocit príslušnosti do skupiny, čiže identifikovanie sa so skupinou (KILIÁNOVÁ 1998:21–22). Zrejme pre túto celostnejšiu obsažnosť začal byť pojem *etnická identita* čoraz frekventovanejší, až sa z teoretických prác viacerých etnológov pojem *eticita* aj programovo vytratil (KALAVSKÝ 1991 a 2004; FERENCOVÁ 2005).

Etnická identita sa v súčasnosti využíva ako teoretická kategória pri vytváraní individuálneho alebo skupinového/kolektívneho sebaobrazu. „Som osobou len v takej miere, v akej sám seba ako osobu poznám, a práve tak je skupina ľudí kmeňom, ľuďom či národom len v takej miere, nakoľko sa v medziach týchto pojmov chápe a spodobňuje“ (ASSMANIN 2001:115). Ľudia od najstarších čias, nech by prináležali ku ktorejkoľvek dobe, k hociktovej civilizácii a kultúre, dokázali sa bez obtiaží začleňovať do najrozličnejších skupín – rodina, kmeň, náboženská komunita atď. Keďže človek je tvor spoločenský, ľudia neradi žijú osamelo a v bezradnosti. Preto sa neustále snažia niekam prináležať, združiť sa a stotožniť

so skupinou, ktorú považujú za svoju. Ľudia sa rodia do skupiny iných ľudských bytostí, ktoré im ponúkajú návod na najzákladnejšie činnosti, vzory na správanie a odpovede na otázky, ktoré si v mladosti začnú klásť. Málokto dokáže na svojom živote prekonať toto hlboko vryté prvotné usporiadanie svojho vedomia (SARTORI, 2005:31, APPLEBYOVÁ 2002:250). Predpokladá sa, že dávni ľudia žili v spoločenstvách, v ktorých bolo zaužívané kmeňové správanie v podobe súdržnosti a jednoty jeho členov. „Vývin podporoval takéto kooperatívne správanie, pretože prinášalo výhody. Jednotlivec, ktorý sa môže spoliehať na pomoc súkmeňovcov v čase konfliktu, choroby či hladu, má lepšie výhliadky do budúcnosti. Bohatstvo svojráznych etnických rituálov, obradov, tancov a slávností, opisovaných v antropologických pozorovaniach, pravdepodobne vzišlo z upevňovania spolupatričnosti v spoločenstve. Začlenenie sa do spoločenstva zároveň znamená vylúčenie iných a polarizuje ľudí na *nich* a na *nás*. Aj v spoločenstvách, ktoré už nepokladáme za kmeňové, zvyčajne prežívajú prvky správania upevňujúce vedomie spolupatričnosti“ (WINSTON 2005:346). Etnická identita a etnicita sú univerzálne vlastnosti človeka ako spoločenskej a kultúrnej bytosti. Majú identifikačnú funkciu, sú nástrojom identifikácie jednotlivcov so svojou skupinou: *my* sme *my*, čiže nemôžeme byť súčasne sami pre seba aj tí druhí *oni*. Pri takomto stotožnení sa jednotlivcov so skupinou, musí byť splnená podmienka vždy prítomnej hranice medzi *nami* a *nimi*. Ak je táto podmienka splnená, „jednotlivci sa zhlučujú do zoskupení a držia pospolu s *my*; *oni* predstavujú odlišné identity, ktoré vymedzujú tú našu. Neoprávneným doplnkom/protipólom identity je *inakosť*: kto a akí *sme*, závisí od toho, kto a akí *nie sme*. Každá komunita obnáša/implikuje uzavretosť, vnútornú zomknutosť, ktorá je však zároveň aj vylúčením, nevpustením dovnútra. Pokiaľ nie sme obklopení nejakými *oni*, žiadne *my* nevznikne“ (SARTORI 2005:32).

Základnými štruktúrami ľudského jestvovania, ako aj základnými činiteľmi a podmienkami, ktoré sa podieľajú na vytvorení identity, sú spoločnosť a kultúra. Kolektívna identita sa chápe ako reflektovaná, uvedomená príslušnosť ku skupine (ASSMANN 2001:118). Kolektívna identita sa teda viaže na skupinu ľudí, ktorých spája pocit spolupatričnosti, a ktorí zdieľajú predstavu o takých spoločných a jedinečných črtách, ktoré ich skupinu odlišujú od iných skupín. V súvislosti s etnickou identitou sa v etnológii a v ďalších sociálnych vedách na označenie zodpovedajúcich skupín zaužívali termíny *ethnie*, *etnos*, *etnikum*, *etnická skupina*, *etnické spoločenstvo*. V ich definíciách sa vyskytujú len nepatrné obsahové diferencie. Takže pokiaľ si rozpracovávaná problematika nevyžiada zohľadniť významovú odlišnosť, budem ich používať ako synonymá.

Spolu so sociálnym faktorom, čiže spoločenstvom, druhým základným činiteľom a podmienkou, podieľajúcou sa na vytváraní kolektívnej identity, je kultúra. V súvislosti s etnickou identitou bol vyslovený názor, že jej kritériom sa môže stať iba to, čo odlišuje človeka od mimolľudskej reality, ale zároveň čokoľvek z toho, čo ho s ľudskou realitou spája (HUBINGER 1991:241). Z tejto definície vyplýva, že etnická identita a etnicita nie sú nástrojmi biologickej/genetickej diferenciácie ľudstva na skupiny (napr. rasové), ale nástrojmi klasifikácie skupín /spoločenstiev, ktorých vzájomná odlišnosť a predstavy o vnútornej homogenite sú vyjadrené kultúrne. Z takéhoto pohľadu sú etnické rozdiely vždy naučené, takže pod pojmom *etnický* sa chápe predovšetkým *kultúrny*.

Keď vychádzame z definičného jadra pojmu identita ako seba-reflexie, seba-vedomovania a seba-obrazu, v súvislosti s etnickou identitou je dôležité poznať podstatu toho, čo sa stáva hodnotou a zároveň aj kritériom pocitu odlišnosti skupiny, či už z pohľadu jej členov alebo aj nečlenov (emic/etic). Produktívne sa zdajú byť prístupy, ktoré sa na problém identity pozreli cez prizmu komunikácie a kultúry, pričom vychádzali z tých najzákladnejších faktov ľudskej existencie. Človek sa od ostatných živočíchov, žijúcich v skupinách, odlišuje používaním reči. Jazyk je hlavným nástrojom formovania skupín. Umožňuje také formy komunikácie, na ktorých spočívajú ľudské skupiny a princípy symbolizácie identity. Povedomie spoločenskej príslušnosti, ktoré nazývame kolektívna identita, sa opiera o účasť na spoločných vedomostiach a spoločnej pamäti, ktorá sa vytvára rozprávaním v spoločnom jazyku alebo spoločnou sústavou symbolov. Nejde pritom len o slová a príbehy, ale aj o obrady a tance, odev a ornamente, jedlo a pitie, hraničné kamene, pamätníky, atď. To všetko sa môže stať znakom a kodifikovať pospolitosť/spoločenstvo. „Nerozhoduje tu médium, ale symbolická funkcia a znaková štruktúra. Tento komplex symbolicky sprostredkovanej pospolitosti môžeme nazvať kultúra alebo kultúrny útvar. Každý kolektívnej identite zodpovedá určitý kultúrny útvar, ktorý ju funduje a reprodukuje. Kultúra je teda tým médium, ktorým sa buduje kolektívna identita a udržuje sa v následnosti generácií“ (ASSMANN 2001:122).

Je teda zrejmé, že existuje určitý súhrn kultúrnych charakteristík, prostredníctvom ktorých sa etnické skupiny môžu navzájom odlišovať. Bez ohľadu na to, že ktorýkoľvek prejav kultúry, či je dominantný alebo marginálny, reálny alebo vymyslený, môže sa stať etnoidentifikačným znakom, možno vyčleniť niektoré už ustálené zložky etnicity, ktoré sa objavujú ako najčastejšie kritériá etnickej identity. Patria medzi ne vedomie o spoločnom pôvode a spoločných dejinách, o spoločnom území, vlasti a etnonyme, jazyk, náboženstvo, kultúrne tradície a spôsob života, spoločné aspirácie a niektoré ďalšie charakteristiky. Súhrn

týchto prejavov, bez ohľadu na to v akom zložení či poradí dôležitosti, sa najčastejšie podieľa na vytváraní spoločnej etnickej identity.

Jazyk a kultúra ako atribúty etnicity a identity

Jazyk a kultúra sú vo všeobecnosti, vo všetkých koncepciách etnickej teórie, charakterizované ako najčastejšie sa vyskytujúce, a zároveň aj ako najdôležitejšie zložky etnicity a etnickej identity. Žiada sa preto odpovedať na otázku, prečo sú práve tieto stránky človeka a spoločnosti také dôležité pri utváraní individuálnej a skupinovej identity. Všetko nasvedčuje, že odpoveď na vyslovenú otázku treba hľadať v sociálnych funkciách jazyka a kultúry.

Podstata sociálnej funkcie jazyka spočíva v tom, že jazyk sa utvára v spoločnosti, pričom zároveň pôsobí na utváranie samotných členov spoločenstva. Jazyk je teda nielen prostriedkom dorozumievania a výmeny informácií, ale je aj nástrojom utvárania sociálnych skupín a spoločenských vzťahov. Jazyk ako prostriedok komunikácie je spojovacím článkom medzi príslušníkmi skupiny a integrujúcim činiteľom. Rozhovory medzi rodičmi a deťmi, alebo len bežná a každodenná konverzácia medzi príslušníkmi určitej skupiny, sú životne dôležité pre posilňovanie zväzkov medzi jednotlivcami, pre uvedomenie si ich spolupatričnosti. Jazyk je sociálne determinovaný v tom zmysle, že posilňuje pocit solidarity vo vnútri spoločenstva a vytvára dištanciu skupiny navonok, voči iným skupinám (WINSTON 2005:304; GEIST 1998:147). Takúto úlohu plní hlavne *materinský jazyk*. Čiže jazyk, ktorý sa človek naučí ako prvý, ktorým nadviaže dlhodobé jazykové kontakty a s ktorým sa identifikuje. Materinský jazyk je spojovacím článkom medzi rovesníkmi, ako aj medzi generáciami. Materinský jazyk je kľúčom k nášmu ja. K uvedomeniu si svojej skupinovej príslušnosti, čím sa v určitých situáciách napĺňa aj jeho etnoidentifikačná funkcia. V takýchto situáciách sa názov jazyka odvodzuje od etnonymu spoločenstva, ktoré ním hovorí, napr. Rusi – ruština, Maďari – maďarčina, Taliani – taliančina atď. V národotvorných procesoch sa protagonisti formujúceho sa spoločenstva usilujú, aby ich jazykové spoločenstvo bolo uznané ako samostatná politická entita, čiže národ, napr. Kurdi, v minulosti aj Slováci a ďalší. Lenže jeden jazyk nezodpovedá vždy jednej etnickej skupine. Takže jazykové spoločenstvo nemožno v každom prípade stotožňovať aj s etnickým či národným spoločenstvom. Napríklad Rakúšania hovoria nemecky, ale nie sú Nemcami, ale Rakúšanmi. Švajčiari nehovoria svojim osobitným, prípadne od niekoho prevzatým jazykom, ale až tromi

rôznymi jazykmi (francúzština, nemčina, taliančina). Španielčina sa používa nielen u Španielov, ale aj u viacerých ďalších národov Južnej a Strednej Ameriky.

Problematika jazyka a identity sa stáva zložitejšou a neprehľadnejšou v situáciách s viacetnickou štruktúrou. Ich sprievodným javom sú etnicky zmiešané regióny, lokality a manželstvá, ako aj spolužitie väčšinového národa s príslušníkmi inoetnických skupín/menšín. Takáto situácia charakterizuje takmer všetky krajiny Európy vrátane aj tých, ktoré sa označujú ako národné štáty. V takýchto situáciách nebýva zriedkavosťou, že príslušníci menšín, ak žili už viacero storočí tam, kde žijú dnes, so svojim niekdajším materským národom sa možno identifikujú čiastočne jazykovo a kultúrne, zriedkavejšie aj národne a politicky. Príznačným javom ich minoritného života je dvojjazyčnosť, zabúdanie pôvodného materinského jazyka a napokon aj jazyková zmena. Situáciu často komplikujú stratégie, keď majoritné spoločenstvo obmedzuje alebo upiera menšinám ich jazykové a kultúrne práva, čo spravidla vyúsťuje do rôznych etnických konfliktov, často aj do vnútornej jazykovej asimilácie.

Pri posudzovaní javov etnickej povahy sa jazyk a kultúra môžu posudzovať ako dva samostatné komponenty etnicity. Najmä ak sa posudzujú z pozície dvoch špeciálnych vedných odborov – jazykovedy a etnológie. Nakoľko problematika etnicity a etnokultúrnych procesov sa v mnohých situáciách bez jazyka a jazykových zmien nedá skúmať, etnológovia pri analýze takýchto javov neoddeľujú jazykové a mimojazykové, čiže kultúrne reálie. Posudzujú ich ako komplementárne zložky jedného celku. V takýchto situáciách sa ponímanie kultúry u etnológov zblíži s chápaním sociálnych a kultúrnych antropológov, u ktorých sa pojem kultúry ustálil ako genetický termín pre všetky nebiologické stránky života. Čiže ako všetko to, čo musí človek vedieť, aby sa mohol stať platným členom spoločenstva, ku ktorému prináleží. Pri takomto prístupe sa do pojmu kultúra začleňuje aj jazyk, pričom vzťah medzi jazykom a kultúrou sa chápe ako relácia časti k celku (KRUPA 1969:194).

Z množstva koncepcií, ktoré sa s pojmom kultúra spájajú, pri jej charakterizovaní ako zložky etnicity a etnickej identity budem vychádzať z takých, ktoré chápu kultúru ako súčasť sociokultúrnych systémov, medzi ktoré patria aj spoločenstvá, sformované na etnických princípoch. Z takéhoto pohľadu najvyhovujúcejší sa mi vidí koncepcný prístup, ktorého teoretické východiská chápu „kultúru ako sociálne odovzdávanie poznania vlastné určitej sociálnej skupine“ (MISTRÍK 1999:24). Človek aktívne zasahuje do prostredia v ktorom žije. Výsledkom sú produkty materiálnej alebo duchovnej povahy, v ktorých sú obsiahnuté stopy aktivít ich tvorcov. Človek sa narodí do určitej kultúry, ktorú vytvorili jeho predkovia. Takže je jednak produktom/výtvorom určitej kultúry a zároveň aj jej spoluvýtvorcom, kto túto kultúru

ďalej rozvíja. Pre život človeka je príznačné prostredie poznačené kultúrnou tradíciou. Proces kultúrneho sebauvárania sa deje *enkulturáciou*, čiže odovzdávaním kultúrnych hodnôt od jednej k nasledujúcej generácii. Kultúra je v dôsledku toho súčasne aj kolektívnym vedomím, kultúrnou pamäťou sociálnej skupiny. Vlastný zmysel kultúry sa naplňuje jej začleňovaním do každodenného života spoločenstva. Prostredníctvom kultúrnych aktivít a výtvorov sa udržuje kohézia/súdržnosť spoločenstva. Tým kultúra plní integratívnu a diferenciatívnu funkciu, čiže prostredníctvom kultúry sa spoločenstvo integruje ako jeden celok a súčasne sa odlišuje od iných sociálnych skupín. V týchto súvislostiach však netreba strácať zo zreteľa, že kultúra určitého spoločenstva býva len výnimočne jednoliatym útvarom. Spravidla býva viacvrstevná, podľa toho, ako je rozvrstvené samotné spoločenstvo. To sa potom odráža v paralelnom účinkovaní alternatívnych kultúr či subkultúr, ako aj v rozkolísanosti kultúrnej identity. Integrovaná funkcia kultúry sa nemôže prejaviť bez diferenciatívnej. Príslušník spoločenstva môže pochopiť jeho kultúrne hodnoty aj ako svoje vlastné len vtedy, ak ich súčasne odliší od hodnôt inej skupiny. Odlíšením svojich/skupinových hodnôt od hodnôt iných skupín, jednotlivec definuje svoju sociálnu a kultúrnu identitu.

Kultúra, ako jeden z kľúčových komponentov etnicity, sa vo všeobecnosti pokladá za základný etnoidentifikačný faktor, prostredníctvom ktorého sa kultúra jedného etnického spoločenstva diferencuje od kultúry iných skupín. Podstatu etnickej identity vytvárajú viaceré zložky. Patria k nim etnoidentifikačné faktory v podobe objektivizovaných reálií kultúry a spôsobu života. Ďalej etnoidentifikačné znaky a symboly v reláciách *my-oni, naša kultúra – ich kultúra*. A napokon etnoidentifikačné procesy ako princípy poznávania, uchovávanía a odovzdávania zodpovedajúceho znakového systému v synchronnej aj diachrónnej rovine. Súčasťou etnoidentifikačných procesov je utváranie vedomia etnickej príslušnosti a spolupatričnosti, etnickej a národnej identity (LEŠČÁK 1994:21).

Etnonym, etnocentrizmus, etnické stereotypy a predsudky

Dôležitou zložkou etnicity a etnickej identity je *etnonym/etnonymum*, čiže názov etnickej skupiny. Môže byť dôsledkom sebazakotvenia vo vlastnom spoločenstve a sebaopomenovania ľudí so spoločnou identitou (endoetnonym), alebo je názvom, ktorým dané spoločenstvo označujú príslušníci iných etnických skupín. V jednom aj druhom prípade funguje etnonym ako výrazný etnoidentifikačný a etnodiferenciatívny znak. V definíciách tohto pojmu sa poukazuje aj na jeho etnocentrické funkcie. Najčastejšie sa to prejavovalo v presvedčení, že iba príslušníci vlastnej skupiny sú „ľuďmi“. V takýchto situáciách sa ako

princíp etnického sebaoznačenia/etnonymu, použil výraz, ktorý sa v danom jazyku využíval aj ako označenie pre človeka/ľudí (napr. Bantu, Inuiti, Rómovia a ďalší).

Pri hľadaní odpovede na otázku, aké miesto zaujímajú etnicita a etnická identita v spoločenských procesoch, a v čom spočíva magnetizmus, ktorý z týchto etnických javov vyžaruje, neobyčajne významný je fenomén, ktorý dostal názov *etnocentrizmus*. V najvšeobecnejšej rovine sa pod týmto pojmom chápe sociálna a psychologická tendencia jednotlivcov a skupín prijímať a hodnotiť životné javy z hľadiska hodnôt a tradícií vlastnej skupiny, ktoré sa považujú za najvyššie, a preto sú meradlom všetkých ostatných. Etnocentrizmus je univerzálnym historickým a spoločenským javom, preto je tiež obvyklým postojom všetkých ľudí. „Dobrá mienka, ktorú rôzne národy majú o sebe a nedostatok porozumenia pre iných, to sú prejavy, ktoré sa vyskytujú vo všetkých sférach spoločenského a kultúrneho života človeka. Každá skupina nahlas prehlasuje, že je najvyšším národom, ktorý má najlepšie jedlá, najpatričnejší odev, najbohatší jazyk, najsprávnejšie manželské a milostné obyčaje, najlepší model hospodárstva, najviac vyhovujúce právo i najkrajšie umenie. A pochopiteľne každá sa teší priazni najvyššieho boha, ktorý si ju vybral ako jedinú, ktorá si zasluhuje blahoslavenstvo. Dráma ľudského etnocentrizmu sa hrá už oddávna, ale doteraz bola scéna taká veľká, že aktéri konkurovali len s najbližšími a najhlasnejšími rivalmi“ (CONRAD 1975:21).

Etnocentrizmus je emocionálnym a intelektuálnym zdôvodnením nadradenosti vlastnej skupiny/spoločenstva. Spájajú sa s ním významné sociálne funkcie. Je akýmsi mechanizmom sociálnej integrácie, pretože podporuje vnútornú skupinu, súdržnosť. Prispieva k identifikácii jednotlivca s vlastnou skupinou a jej hodnotami. Prispieva k sebauvedomovaniu príslušníkov skupiny a k odlíšeniu od iných skupín. Ale nielen to. Príslušníci etnického spoločenstva tým, že sa vo svojom každodennom živote pridriavajú istých ustálených spôsobov a noriem, zúčastňujú sa na procese etnokultúrnej reprodukcie. Vytvárajú značne spletitý, ale súdržný sociálny útvar, okolo ktorého sa spoločenstvo môže zorganizovať, pociťovať svoju kultúrnu jedinečnosť a skupinovú identitu. Čerpať z neho zmysel svojej etnickej existencie i dôvody pre ňu. V takýchto súvislostiach sa vlastný jazyk a prejavy vlastnej kultúry javia ako morálne hodnoty, ktoré nadradujú z mravného aj kultúrneho zreteľa nad hodnoty iných takýchto skupín. Vlastnú kultúru považujú za normálnu, za najlepšiu a za vzor hodný nasledovania. Naproti tomu prejavy cudzej kultúry sa im zdajú čudné až hrozné. Aj nepatrné odchýlky od noriem vlastnej skupiny vnímajú ako neprijateľné anomálie (STASZCZAK 1988:86).

Pre etnocentrizmus sú príznačné dve základné podoby. Umiernená predstavuje tolerantný variant tohoto hodnotového postoja. Pripisuje síce hodnotám a normám vlastnej

kultúry výsadné postavenie, pripúšťa však aj existenciu alternatívnych kultúr, ku ktorým má znášateľný postoj. Agresívny etnocentrizmus je nebezpečnou verziou. Spravidla je ideologicky vyhrotený a propaguje absolútnu hegemoniu vlastnej kultúry, založenú na principiálnej netolerantnosti k odlišným kultúrnym hodnotám a normám. Spravidla má podobu vyhroteného nacionalizmu, rasizmu alebo fanatizmu (SOUKOP 1993:89).

Jedným z prejavov etnocentrizmu sú *etnické stereotypy* a *etnické predsudky*. Pod pojmom stereotyp sa v sociálnej psychológii chápe zjednodušená a skreslená, predstava/mienka, ktorú si vytvárajú jednotlivci alebo skupiny o sebe a o iných jedincoch či skupinách (rasách, národoch atď.). K najrozšírenejším stereotypom patria aj *etnické stereotypy*, ktoré sú definované ako „zovšeobecnenie, pri ktorom členovia etnickej skupiny A vnímajú členov skupiny B, C, či D nediferencovane, teda takmer ako rovnaké, ľahko zameniteľné. Rovnako nediferencovane bývajú vnímaní skupinou A samotní príslušníci skupiny A. Etnické stereotypy, teda predstavy a hodnotiace postoje o vlastnom etniku (autostereotypy) či o iných (heterostereotypy), prispievajú k formovaniu a udržovaniu kolektívnej, v tomto prípade etnickej identity. Autostereotypy a heterostereotypy sa navzájom podmieňujú. Obraz o sebe samom vytvárame pozorovaním seba samého s inými. Vzájomná podmienenosť autostereotypov a heterostereotypov vyplýva zo známeho pravidla: takmer každý negatívny heterostereotyp je súčasne myslený ako pozitívny autostereotyp. Je zrejmé, že pri sledovaní etnických stereotypov nejde o ich pravdivosť či nepravdivosť. Predovšetkým nás totiž musí zaujímať ich nositeľ, predovšetkým o ňom a o jeho emocionálnom obraze sveta a seba samého stereotypy vypovedajú“ (UHLÍKOVÁ 2001:49–50).

Najčastejším vyústením etnických stereotypov a stereotypného uvažovania sú *predsudky*. Etnické antagonizmy v podobe predsudkov majú dávnu históriu. Za predsudky sú označované názory alebo postoje jednej skupiny voči druhej skupine ako celku, alebo voči jednotlivcovi ako členovi tejto skupiny. Spravidla sú to apriórne predstavy, založené na chybných a skreslených generalizáciách, opierajúcej sa o informácie skôr „z počutia“ ako o skutočné fakty. Príznačnou vlastnosťou predsudkov je ich odolnosť voči zmenám. Popri častejších negatívnych predsudkoch voči druhým, známe sú aj predsudky pozitívne (GIDDENS 2001:231).

Reflexia a zobrazovanie iných, najmä susediacich inoetnických skupín, predstavuje významnú súčasť sociálnej pamäti každého etnického spoločenstva. Je preto prirodzené, že poznáme aj slovenskú odnož takých univerzálnych javov, ako sú etnocentrizmus, etnické stereotypy a etnické predsudky. U Slovákov sa predmetom takéhoto zobrazenia stali takmer všetky na Slovensku žijúce etniká. Hlavne však Rómovia a Židia. Keď na nich zacielená svoju

pozornosť folkloristka Eva Krekovičová, zistila, že pri zobrazovaní charakteristických čŕt Róma a Žida v slovenskom folklóre, určujúcim uhlom pohľadu a hlavným kritériom sú princípy etnocentrizmu. Dominuje v nich stereotypizácia s rôznymi prejavmi predsudkov. Keďže mentálne obrazy Rómov a Židov vznikli z dichotomického porovnávania *my* a *oni*, zvýraznená je v nich predovšetkým *inakosť* tých druhých. Spravidla majú iné zamestnania – Rómovia sú kováči, muzikanti, žobráci, Židia zasa obchodníci a krčmári. Zdôrazňované sú ich smiešne črty. Nielenže hovoria iným, nezrozumiteľným jazykom, ale navyše Cigáni rozprávali šušľavo a huhňali, Židia *vajkali*. Na posmech vyšli napr. aj sexuálne vzťahy u Židov. Rómovia a Židia majú pravdaže aj niektoré dobré vlastnosti. U Rómov napr. šikovnosť v obchodovaní s koňmi, statočná a obdivuhodná práca kováčov, hudobné nadanie a nedostižnosť cigánskych muzikantov, krása žien, silný citový vzťah k deťom atď. Avšak ťažiskovými charakteristikami Rómov a Židov sú ich zlé vlastnosti a negatívne črty. Cigán je prefičaný, falošný človek a klamár. Je lenivý, bitkár a zlodej. Patrí k inej rase. Žid je tiež falošný, bezcitný a prospěchár. Navyše aj úžerník, ktorý dokáže pripraviť sedliaka o celý majetok. Židia sa previnili ukrižovaním Krista. S takýmito negatívnymi črtami boli bezprostredne späté rôzne psychické, sociálne a kultúrne bariéry. V prípade Rómov sa bariéra popri morálnych výhradách najsilnejšie prejavovala v oblasti eventuálnych ľúbostných vzťahov a manželských zväzkov Rómov so Slovákmi. Tieto vystupovali v slovenskom folklóre ako tabu (KREKOVIČOVÁ 1999).

Na pozadí naznačených prejavov etnocentrizmu v slovenskom folklóre načrtla Eva Krekovičová model relatívne nekonfliktného spolužitia majoritnej spoločnosti s Rómami a Židmi. Vyslovila záver, že tolerancia voči príslušníkom týchto cudzorodých etník mohla fungovať len za predpokladu presne stanovených a aj folklórom patrične sankcionovaných bariér. Tolerancia i bariéry mali striktne pragmatický charakter a ich korene vyrastali z kultúrnych, sociálnych, konfesijných a rasových odlišností Rómov a Židov (KREKOVIČOVÁ 1999:69). Monografia Evy Krekovičovej je významným prínosom k poznaniu toho, akú úlohu zohráva etnicita, identita a etnocentrizmus vo sfére medzikultúrnej a medzietnickej komunikácie.

Sociálna/kolektívna pamäť, etnické/národné symboly a mýty

Sme čoraz častejšie svedkami, že problematika etnickej identity sa rozpracováva v úzkej spojitosti s konceptom *kolektívnej* či *sociálnej pamäti*. Obidva tieto termíny sa používajú ako synonymá. A zároveň aj ako najvšeobecnejšie a strešné označenia

nadindividuálnej pamäti (KILIÁNOVÁ 1996, KREKOVIČOVÁ 2005). Podľa toho, o ktorú špecifickú stránku pamäti sa jedná, príslušné súhrny javov sa zvyknú označovať aj špeciálnymi termínmi *kultúrna pamäť* (ASSMANN 201) alebo *historická pamäť* (LIPTÁK 2000, BAČOVÁ 1996). Pre všetky tieto pojmy je zjednocujúcim princípom ich zhodná sociálna/skupinotvorná funkcia, prostredníctvom ktorej zohrávajú významnú úlohu v konštrukciách kolektívnej, a teda aj etnickej identity.

Pamäť etnických skupín je v procesoch genézy a udržovania kolektívnej identity dôležitá preto, lebo umožňuje príslušníkom spoločenstva, aby neboli nútení žiť iba tým, čo im poskytuje dnešok, ale aby mohli prítomnosť obohacovať a ozvlášťňovať aj tým, čo sa nazýva skúsenosťou spoločenstva, čiže jeho kolektívnou pamäťou. Obsahom takto chápanej kolektívnej pamäti sú vlastne všetky doterajšie výsledky materializovanej a nematerializovanej činnosti ľudstva. Je to akýsi spoločný fond pracovných návykov, noriem správania, obradov a obyčajov, náboženských predstáv, povestí, postojov, stereotypov atď., ktoré si jednotlivci a celé skupiny ľudí prostredníctvom individuálnej a kolektívnej pamäti prenášajú z minulosti do prítomnosti a aj do budúcnosti. Kolektívna pamäť však nemohla obsiahnuť všetky individuálne vedomosti, takže sa uchovávali iba tie, ktoré predstavovali pre dané spoločenstvo overené hodnoty. Jednak z hľadiska ich využitia v praktickom živote, avšak aj z hľadiska potrieb kultúrneho a historického sebaopoznávania. Vychádzajúc z takýchto zreteľov bola sociálna pamäť definovaná ako „zásobnica vedomostí, skúseností, udalostí či obrazov, ale i pocity a postoje k nim, ktoré majú zásadný vplyv na vytváranie identity skupiny... Najdôležitejšiu úlohu kolektívnej pamäti treba teda vidieť v konštrukcii kolektívnej identity, v štruktúrovaní skupinového vedomia, v sebaopoznávaní a v sebadefinícii určitej skupiny, prostredníctvom čoho sa usiluje jedna skupina odlišiť od iných skupín, komunít, národov“ (KILIÁNOVÁ 1996:97, 1999:62).

V každej dobe a situácii, keď je aktuálne sebadefinovanie skupín a spoločenstiev, dôležité je začleniť do ich obrazu aj minulosť. Ich definovanie a sebaobraz sa tým stáva pôsobivejší a aj účinnejší. Preto sa prostredníctvom historickej pamäti vyhľadávajú a konštruujú také stránky minulosti, ktoré by poukazovali na dávny pôvod, hrdinské počínanie a slávne skutky spoločenstva, ktorými sa zároveň potvrdzuje aj potreba jeho súčasnej identity. Historickú pamäť nemožno zamieňať s historickou vedou/historiografiou. Kým historiografia vedeckými poznávacími postupmi verne dokumentuje a vysvetľuje historické udalosti, historická pamäť si z histórie vyberá iba také udalosti a fakty, ku ktorým nadobudli ľudia a skupiny osobitný, najmä citový vzťah. Nielenže si udalosti vyberajú, ale podľa určitých zámerov si ich aj prispôbujú, prípadne aj vymýšľajú. Akže do sebaobrazu niektoré

historické udalosti akosi nezapadajú, najmä tie neslávne alebo negatívne, z historickej pamäti sa vytrácajú, aj cieľavedome *zabúdajú*. Obsahom historickej pamäti je nielen rozepamätávanie, ale aj zabúdanie. „V historickej pamäti sú minulé udalosti a javy selektívne vyberané a rôzne interpretované. Pritom sú do nej vnášané a postupne v nej zakódované sociálne normy, očakávania a stereotypy prítomnosti. V historickej pamäti je história, t. j. minulé dianie, vlastne nanovo v prítomnosti vytváraná“ (BAČOVÁ 1996:19).

Kolektívnou a kultúrnou pamäťou uchovávané kultúrne prejavy, hodnoty, normy a vzory, sú trvalým vlastníctvom a výsledkom materiálnej a duchovnej činnosti určitej kultúry či spoločenstva. Prenášaním kultúry z generácie na generáciu sa zisťuje kultúrna kontinuita spoločenstva. Tento proces má kumulatívny charakter, umožňuje zhromažďovať, uchovávať a odovzdávať kultúrne hodnoty v čase a priestore. Na rozdiel od aktuálnej kultúry spoločenstva, ktorá je súhrnom všetkých produktov materiálnej, sociálnej a duchovnej činnosti, kultúrna pamäť uchováva iba tú časť prvkov kultúrno-spoločenského systému, ktoré sa v živote daného spoločenstva zakorenili a odovzdávajú sa ďalším generáciám. Takto vyselektovaný kultúrny odkaz predkov sa zvykne označovať ako *kultúrne dedičstvo*. Hoci sa prvky kultúrneho dedičstva vyznačujú dlhovekosťou a odolnosťou voči zmenám, aj ich odovzdávanie z generácie na generáciu je sprevádzané nepretržitým vzájomným pôsobením kultúrnej *tradície* a kultúrnej *inovácie* (SOUKUP 1993:92).

Významnou zložkou historickej a kultúrnej pamäti sú tradície ľudovej kultúry so širokou škálou materiálnych, sociálnych, duchovných a umeleckých prejavov. Pri ich uchovávaní a medzigeneračnom odovzdávaní, samostatnú a príznačnú úlohu zohrávalo a aj zohráva *ústne podanie* (LEŠČÁK – SIROVÁTKA 1982:24). Všade tam, kde v historickej a kultúrnej pamäti chýbali, alebo boli len skromne zastúpené doklady učenej pamäti/vedy a oficiálnej pamäti/politiky, ako aj doklady vysokej kultúry, v takýchto situáciách pri vytváraní sebaobrazu etnického spoločenstva, určujúcou sociálnou vrstvou sa stával *ľud* a jemu zodpovedajúca *ľudová kultúra*. Výrazne sa to prejavilo aj v sebaopoznávacích a sebauvedomovacích procesoch Slovákov. Štúrovci, ako najvýznamnejší predstavitelia sebaurčovacích programov Slovákov, vari najhlbšie načreli do ich historickej a kultúrnej pamäti. Pre nich predstavoval slovenský ľud jeho jazyk a z jeho kultúry najmä folklór, jediný zdroj pôvodnosti, jedinečnosti a teda aj identity tohto národa.

V spojitosti s kultúrnou pamäťou a jej etnoidentifikačnou funkciou, poukázalo sa aj na nezanedbateľnú úlohu, ktorú pri formovaní a upevňovaní etnickej identity zohrávajú *etnické symboly a mýty*. Pozornosť upútava najmä to, ktoré z prejavov kultúrnej pamäti a za akých okolností sa stávajú nielen bežnou materiálou pri vytváraní etnického sebaobrazu, ale aj čímisi

výnimočným a dominantným, čo príslušníci daného spoločenstva povýšia na úroveň symbolu. V kultúrnej antropológii sa pod pojmom symboly chápu materiálne predmety, ale aj nehmotné javy, ako gestá, farby, zvuky, pachy atď., ktorým je prisudzovaný význam, ktorý nemožno odvodiť z ich fyzických vlastností. Sú to spoločenské výtvyry, ktorých platnosť je časovo lokálne vymedzená (GEIST 1998:47–6). Schopnosť vytvárať symboly, t. j. prisudzovať veciam alebo udalostiam určitý význam, a naopak, schopnosť tento význam rozpoznať, je javom síce univerzálnym, avšak kultúrne podmieneným. Symbol je zrozumiteľný iba účastníkom kultúrneho modelu, v ktorom vznikol. Každý symbol je preto pochopiteľný predovšetkým vo vnútri určitej kultúry či spoločenstva, smeruje k ich nositeľom a príslušníkom. Každá etnická skupina pri vytváraní symbolov čerpá predovšetkým z vlastnej kultúrnej tradície. V závislosti od toho, či má symbol pôsobiť iba dovnútra skupiny, alebo aj navonok, prihliada sa nielen na kultúru vlastného spoločenstva, ale aj na tie okolité (DUBOVICKÝ 1995:20–22).

S pozíciou, ktorú zaujali v historickej a kultúrnej pamäti Slovákov sociálne vrstvy ľudu súvisí, že značná časť autostereotypov, ktoré prerástli aj do etnických národných symbolov, je spätá práve s týmto prostredím. V procesoch formovania národnej identity sa ľudová kultúra, no hlavne folklór, chápali nielen ako kultúrna reprezentácia príslušnej sociálnej vrstvy, ale aj ako symbol *slovenskosti*. Do polohy etnickej/národnej symboliky boli povyšované rôzne regionálne kultúrne javy. Najmä z horských regiónov Slovenska s prejavmi pastierskej kultúry, ktoré sa charakterizovali ako typické pre celý národ. Do pozície národných symbolov prerástol jednak obraz *Slováka – pastiera*, ale aj niektoré jednotlivosti/atribúty tohto zamestnania, akými sú *valaška*, tanec *odzemok*, no najmä ľudový nástroj *fujara* (KREKOVIČOVÁ 2005:87, MAČÁK 1999:98).

Okrem prejavov tradičnej kultúry škálu etnických/národných symbolov rozširovali aj reálie z ďalších úsekov historickej a kultúrnej pamäti. Takúto pozíciu zaujali niektoré geografické útvary, napr. horstvo *Tatry* a v rámci nich aj končiar *Kriváň*. Taktiež aj významné osobnosti našich dejín – napr. *Svätopluk*, *Jánošík*, *Štúr*, historické dominanty krajiny, – napr. hrad *Devín*, alebo aj postavy svätcov – napr. *sedembolestná Panna Mária*, patrónka Slovenska.

Symboly sú nielen dominantnou a emocionálne najpôsobivejšou zložkou historickej a kultúrnej pamäti národa, ale zároveň aj čímsi *posvätným*. Je preto prirodzené, že sa im preukazuje patričná úcta, a že väčšina symbolov prerastá do rozprávania akoby posvätných príbehov našej minulosti, ktoré sa zvyknú označovať ako *mýtické príbehy/mýty* a ako celok *národná mytológia*. V najvšeobecnejšej rovine je mýtus definovaný ako výtvyr fantázie

vysvetľujúci vznik, pôvod alebo povahu nejakého predmetu, prirodzeného, sociálneho alebo kultúrneho javu. Podobne ako u iných národov, aj u Slovákov sa obsah národných mýtov, čiže predmet mytologizujúcich obrazov a interpretácií, sústreďoval predovšetkým na dávnu a slávnú minulosť, na autochtónnosť a sídelnú nepretržitosť, preto aj na posvätnosť a nedotknuteľnosť národného územia. Taktiež aj na „drámu národného utrpenia a národnej spásy“. V nej nezastupiteľnú úlohu zohrávali na jednej strane odvekí a nezmieriteľní nepriatelia, na druhej zasa heroické postavy praotcov, osnovateľov, martýrov a vodcov národa. To všetko sa zobrazuje tak, aby to napomáhalo zjednocovať národné spoločenstvo, posilňovať jeho identitu a napokon aj docieľiť jeho národnú svojbytnosť a štátnu zvrchovanosť. Akže na dosiahnutie takýchto vízií nestačili reálne historické fakty, nahradzovali sa mýtovými, čiže fiktívnymi prostriedkami (MANNOVÁ 2005).

Procesuálnosť etnicity a etnickej identity

V konštruktivistických koncepciách rozpracovávaní identít sa zdôrazňuje, že ich nemožno posudzovať ako statický, ale ako dynamický sociálny jav. Poukazuje sa na to, že identity nie sú nikdy *hotové*, nakoľko ich bytie je predmetom neprežitého udržovania, vylepšovania, spochybňovania atď. Čiže permanentne je s nimi spojená *procesuálnosť*, a to aj v takých prípadoch, keď sa nám zdajú byť nanajvýš stabilné, dlhoveké a neprispôsobivé (KUSÁ 2005:27). K zásadám dynamického prístupu pri výskume etnickej identity sa hlásia aj etnológovia, ktorí považujú „za korektnejšie hovoriť o identifikácii ako o procese než o identite ako stálej a nemennej vlastnosti jednotlivcov, ... pretože ľudia nemajú nemennú identitu, skôr sa neustále identifikujú pod vplyvom každodenných udalostí, skúseností a interakcií“ (FERENCOVÁ 2005:41).

Problematika dynamiky a procesuálnosti etnickej identity budem posudzovať v spojitosti s etnickým spoločenstvom ako sociokultúrnym systémom, ktorý sa vyznačuje dvojdimenzionálnosťou ľudskej nebiologickej existencie – sociálnou a kultúrnou. Z poznávacieho hľadiska takýto postup umožňuje systematický výklad spoločnosti a kultúry ako dvoch stránok tej istej skutočnosti (SOUKUP 1993:78). Dynamika etnickej identity je teda bezprostredne spätá s dynamikou etnického spoločenstva a so zmenami etnicity v čase, čo sa zvykne označovať pojmom *etnické procesy*. Na úrovni sociokultúrnych systémov etnické procesy zahŕňujú predovšetkým zmeny na úseku kultúry, ktoré môžu byť *endogénne/vnútorne* a *exogénne/vonkajšie*. Príčinou a zdrojom endogénnej zmeny sú premeny prvkov etnicity v dôsledku inovácií hospodárskeho, spoločenského a kultúrneho života vo

vnútri etnického spoločenstva. Etnická identita v jej súčasných podobách je výsledkom procesov modernizácie, industrializácie a urbanizácie z 19. a 20. storočia, ktoré na jednej strane vtiahli etnicitu do centra nacionalistických hnutí, na druhej strane spôsobili ústup dovtedajších tradičných regionálnych systémov prevažne roľníckej kultúry. Naproti tomu pojmom exogénne zmeny sa označujú procesy, ktoré sú výsledkom interakcie medzi rôznymi etnickými skupinami, čiže výsledkom etnických a kultúrnych kontaktov. V dôsledku dlhodobého účinkovania týchto kontaktov dochádza k transformácii a kvalitatívnym zmenám jednotlivých prvkov etnicity a etnickej identity. Preto sa tieto zmeny zvyknú označovať aj ako *etnotransformačné procesy*. Ich najčastejšou podobou sú *adaptácie, akulturácia, asimilácia, etnocída a genocída*.

Najčastejšími príčinami, ktoré stoja v pozadí etnotransformačných procesov, sú migrácie z jedného etnického prostredia/spoločenstva do iného. A potom etnicky zmiešané manželstvá. Akýmsi spoločným menovateľom etnických migrácií a porušenia princípov etnickej endogamie (uzatvárania manželstiev v rámci jednej etnickej skupiny) je to, že určitá časť etnického celku alebo jednotlivcov, sa dostali do novej a odlišnej etnickej situácie, ktorá podmienila celý rad zvláštností v ich separátnom vývine. V ďalších poznámkach sa tento vývin pokúsím bližšie charakterizovať na procesoch, ktoré sú späté s vývinom migrantov v podmienkach minoritného života. Jeho súčasťou sú aj etnicky miešané manželstvá.

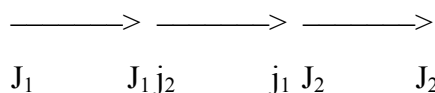
Podstata zvláštností etnickej situácie každej minority spočíva v tom, že od okamihu trvalého usadenia sa v novej domovine začali v kultúrnom a etnickom vývine jej príslušníkov pôsobiť procesy, pre ktoré sú príznačné dve základné, navzájom protirečivé tendencie. Jeden z nich sa vyznačuje črtami výrazného etnokultúrneho pretrvávania a najzreteľnejšie sa prejavuje v pridržiavaní sa kultúrneho imania nadobudnutého v pôvodnej domovine. Čiže v uchovávaní prvkov pôvodnej etnicity a ich špecifických znakov. Druhá vývinová tendencia sa vyznačuje prejavmi etnokultúrnych zmien a postupného vyrovnávania sa príslušníkov minority s majoritnou spoločnosťou. Je teda zrejmé, že kultúra minorít, ktorá sa utvárala v podmienkach etnického rozdelenia, vyznačuje sa synkretickým charakterom. Zastúpené sú v nej reálne trojakej proveniencie: 1. kultúra materského etnika, 2. kultúra vytvorená príslušníkmi minority v podmienkach novej domoviny, 3. kultúra obklopujúcej inoetickej spoločnosti (BOTÍK 1995:431).

Synkretizmus je najpodstatnejším a najurčujúcejším atribútom sociokultúrneho systému etnických minorít. Zastúpený je vo všetkých komponentoch etnicity. Teda aj vo všetkých prejavoch kultúry, vrátane jazyka. Synkretizmus je činiteľom, ktorý spôsobuje, že v podmienkach minoritného života jednotlivci i celá minorita spravidla komunikujú vo

viacerých jazykoch. *Bilingvizmus* je zákonitým a univerzálnym javom v živote každej etnickej minority. V minoritnom prostredí býva bilingvizmus zastúpený prakticky vo všetkých individuálnych a kolektívnych podobách. K jeho najpodstatnejším črtám patrí procesualnosť. Čiže nepretržitý prúd zmien v čase, v dôsledku čoho sa stav a charakter bilingvizmu menia v každej novej generácii príslušníkov minority. Intenzita, obsah a forma, ako aj kvantita a kvalita naznačenej procesualnosti fungujú v minoritnom prostredí prostredníctvom mechanizmov spätých s *etnickou subkultúrou*.

Etnická subkultúra je produktom zmien v kultúrnom usposobení príslušníkov minority, ku ktorým dochádza v určitom časovom rozpätí a vývinovom procese. Model takýchto zmien možno graficky znázorniť ako tri navzájom sa prekrývajúce kruhy. Z nich prvý reprezentuje kultúru jadra materského etnika (A), druhý kultúru vytvorenú príslušníkmi minority (C) a tretí kultúru inoetnickej majoritnej spoločnosti (B). Kultúrne zmeny, vrátane jazykových, postupujú zhodne s princípmi jazykovej *transferencie* (interferencie), *akulturácie* a *asimilácie*. Od kultúry imigrantov (C₁) cez etnickú subkultúru (C₂) až k úplnej participácii na kultúre obklopujúcej majoritnej spoločnosti (C₃) novej domoviny (POSERN–ZIELIŃSKI 1982:53).

Napriek tomu, že príslušníci minorít sa spravidla usilovali vytvárať etnicky homogénne sídla, alebo aspoň ich časti, prevažná časť z nich napokon žila v etnicky zmiešaných lokalitách a regiónoch, s postupujúcim časom aj manželstvách a rodinách. Obyvateľstvo etnicky heterogénnych sídiel a regiónov sa muselo navzájom ľudsky a občiansky stýkať. To otváralo dvere vzájomnému spoznávaniu a rozmanitým väzbám v sociálnej hospodárskej, kultúrnej a jazykovej sfére. Podmienkou na utváranie takýchto medzietnických kontaktov bolo vzájomné dorozumievanie. Dvojazyčnosť sa stala v živote príslušníkov minority nevyhnutným predpokladom ich adaptácie v inoetnickom prostredí.

J₁ = jazyk prvý (materinský) a zároveň silný

j₁ = jazyk prvý (materinský), alebo slabý

J₂ = jazyk druhý (inoetnický) a zároveň silný

j₂ = jazyk druhý (inoetnický), ale slabý

1g – 4g = prvá až štvrtá generácia

ng = bližšie neurčená generácia

(SKUTNABB–KANGAS 2000:53)

Z uvedenej schémy je zrejmé, že v minoritnom prostredí sa jazykový vývin uberal od monolingvizmu v prvom (materinskom) jazyku k bilingvizmu najprv so silným prvým a slabým druhým jazykom, ďalej k bilingvizmu so slabým prvým a silným druhým jazykom a napokon opäť k monolingvizmu, avšak tentoraz v druhom (inoetnickom) jazyku. V závislosti od kompaktnosti či disperznosti usídlenia minority, od jej začlenenia do agrárneho alebo urbánneho prostredia, od stupňa uchovávanania či porušovania etnickej endogamie pri výbere manželských partnerov, ako aj od pôsobenia ďalších činiteľov, naznačené procesy sa mohli udiať v priebehu dvoch-troch generácií (napríklad u vystaňovalcov zo Slovenska do priemyselných veľkomiest Severnej Ameriky), v priebehu 7–8 generácií (napríklad v prostredí dolnozemskej Slovákov), ale aj v priebehu viacerých desiatok generácií (napríklad v nemeckých alebo chorvátskych jazykových ostrovoch v krajinách strednej Európy).

Bilingvizmus, čiže znalosť minoritného aj majoritného jazyka, spravidla nemusel narušiť jednotlivé komponenty pôvodnej etnicity príslušníkov minority, teda znaky ich pôvodnej etnickej špecifickosti. lenže znalosť jazyka majoritnej spoločnosti začínala pôsobiť vo funkcii diferencujúceho činiteľa. Preniknutie bilingvizmu do života etnických minorít možno považovať za impulz k nástupu divergentných (rozdeľujúcich) etnokultúrnych procesov medzi príslušníkmi oddelenej časti a jadrom materského etnika či národa. Na druhej strane sa dvojjazyčnosť stávala dôležitým predpokladom i ukazovateľom nástupu konvergentných (zjednocujúcich) etnokultúrnych procesov medzi príslušníkmi minority a príslušníkmi obklopujúcej majoritnej spoločnosti. Znalosť jazyka majority začala teda pôsobiť vo funkcii integrujúceho činiteľa.

Pri výskume etnických minorít nemožno strácať zo zreteľa, že ich príslušníci sa začlenili nielen do odlišného jazykového prostredia, ale aj do rozdielnych prírodných, hospodárskych, kultúrnych a politických daností novej domoviny. Zákonitým dôsledkom dlhotrvajúceho pôsobenia odlišných podmienok boli zmeny na všetkých úsekoch hospodárskeho, sociálneho a duchovného života príslušníkov minority. Takéto zmeny v dôsledku pôsobenia inoetnických kultúrnych vplyvov a výpožičiek sa označujú ako *akulturácia*. Dochádzalo k postupnému rozrušovaniu pôvodného jazykového a kultúrneho systému minority. V dôsledku toho prenikli do týchto subsystémov prvky cudzorodej etnickej špecifickosti. Tým vstúpili do života etnickej minority procesy kultúrneho vyrovnávania a integrácie s majoritnou spoločnosťou.

V naznačených procesoch, ktorými je sprevádzaný vývin etnických minorít, významnú úlohu zohrávala etnická subkultúra. Predovšetkým tým, že príslušníkov minority postupne

uvádzala do systému kultúry majoritnej spoločnosti. A to pri súčasnom uchovávaní vlastnej kultúrnej osobitosti danej minority. V počiatočnom štádiu etnická subkultúra obsahuje v prevažnej miere prejavy kultúrneho imania materského etnika, a to na všetkých úsekoch každodenného života príslušníkov minority. Počnúc druhou a v nasledujúcich generáciách sa na procesoch socializácie a enkulturácie príslušníkov minority podieľajú jednak rodinné prostredie s prejavmi pôvodnej kultúrnej výbavy, ako aj rôzne minoritné ustanovizne (školy, cirkevné zbory, spolky, tlač) a zároveň sa do života minority postupne začlenili aj ustanovizne majoritnej spoločnosti (škola, armáda, prostriedky masovej informácie, zamestnávateľské podniky, atď.). Súbežným pôsobením bilingvizmu, ako aj minoritných a majoritných ustanovizní nadobúdajú príslušníci minority znalosť kódov k obidvom zúčastneným kultúrnym systémom. V dôsledku toho sa v živote etnických minorít uplatňuje špecifický jav *jazykovej a kultúrnej duality*, ktorý spočíva na participovaní na dvoch etnických či národných kultúrach (DIVIČANOVÁ 1999:203). Takýto jav nezriedka vyúsťuje aj do *dvojitej etnickej identity*. Jednu z jej podôb zaujímavým spôsobom predstavil maďarský prezident na príklade obyvateľov Slovenského Komlóšu (GÖNCZ 1998:20). V pokročilom štádiu integračných procesov väčšina socializačných ustanovizní už prislúcha ku kultúre majoritnej spoločnosti. Vplyv minoritného rodinného prostredia sa ohraničuje iba na krátke obdobie raného detstva. Väčšina minoritných ustanovizní sa v tomto štádiu stáva nepotrebná, pretože prevažnú väčšinu príslušníkov minority už absorbovala majoritná spoločnosť. Podobne to je aj s materinským jazykom. Jeho zabudnutie pretína väzby minority s kultúrou materského etnika. Etnická subkultúra prestáva byť pre príslušníkov minority každodennou potrebou. Čoraz viacej naberá symbolickú emocionálnu či intelektuálnu hodnotu. V dôsledku toho sa presúva zo spoločenskej (minoritnej) do intímnej (rodinnej) sféry života. Niekdajší materinský jazyk prestal byť indikátorom etnickej identifikácie. Jeho funkcia sa ohraničila iba na značne torzovité prejavy kultúrnej pamäti. Tým sa pôvodná etnicita minority dostala do záverečného štádia *asimilačných procesov*. Bilingvizmus už stratil svoje opodstatnenie a namiesto neho sa udomácnil monolingvizmus jazyka majoritnej spoločnosti. A s ním aj zmena vo vedomí etnickej príslušnosti. Existencia niekdajšej minority sa stala už iba historickou kategóriou (BOTÍKOVÁ–BOTÍK 2002:41).